Open Access

उदयगिरी - बहुभाषिक इतिहास संशोधन पत्रिका

(A Bimonthly, Refereed, & Peer Reviewed Journal of History)

Published by: AAASSHER, Mumbai, (MS) India

Journal homepage: https://udayagiri.aaassher.org/

ISSN (Online): 2583-8423

Volume 1, Issue 4, October 2023; Pages 687 – 692

DOI: 10.5281/zenodo.10279218

Original Research Article

महात्मा गांधी आणि असहकार चळवळ

डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत

सैनिक शास्त्र विभागप्रमुख, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी ४३१५३६ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: anandghan63@gmail.com

Received: 15 October, 2023 | Accepted: 27 October, 2023 | Published: 28 October, 2023

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीला साधारणपणे पहिल्या महायुद्धानंतर ब्रिटिशांनी भारतीयांना जी आश्वासने दिली होती त्या आश्वासनाची पूर्तता न करता ब्रिटिशांनी दडपशाहीचे धोरण चालूच ठेवले. ब्रिटिशांनी 1919 च्या रौलेक्ट कायद्यानंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने ब्रिटिशांना सहकार्य करण्याचे रद्द केले. परिणामी ब्रिटिशांनी भारतीयांना राजगृहासारख्या खटल्यातील राजकीय कैद्यांचे अधिकार निलंबित केले. ब्रिटिशांनी भारतीयांचे आंदोलन सभा यांच्यावर प्रतिबंध घालायला सुरुवात केली परिणामी जालियनवाला बागेमध्ये जी सभा आयोजित केली होती त्या ठिकाणी ब्रिटिशांनी दडपशाहीचे धोरण अवलंबले आणि चहूबाजूने या ठिकाणी असलेल्या लोकांना बाहेर पडता येणार नाही यासाठी सर्व दरवाजे बंद करून त्या ठिकाणी अमानुषपणे गोळीबार केला या गोळीबारात शेकडोदरांचा मृत्यू झाला जालियनवाला बाग हत्याकांड घडून आले परिणामी महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीयांनी ब्रिटिशा विरोधात असहकार पुकारण्याचा निर्णय घेतला आणि त्याचाच परिणामी असहकार चळवळ ही 1920 मध्ये ब्रिटिशांविरोधात सुरू झाली. असहकार चळवळ ही महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील सत्याग्रहाच्या संघटित कृती पैकी एक होती. ब्रिटिशांना असहकार्य करून जोपर्यंत ब्रिटिश भारतीयांना स्वातंत्र्य देत नाहीत तोपर्यंत असहकार पुकारण्याचा निर्णय यात घेण्यात आला होता परंतु चौरीचौरा येथे घडलेल्या घटनेनंतर महात्मा गांधींनी असहकार चळवळ स्थगित केली.

उद्देश

१. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील ब्रिटिशांच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.

२. ब्रिटिशांकडून भारतीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध लढा देण्यासाठी झालेल्या असहकार चळवळीचा अभ्यास करणे.

महात्मा गांधी यांनी ब्रिटिश शासनाविरुद्ध असहकार आंदोलन उभे केले त्याचा स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी कितपत फायदा झाला याचा अभ्यास करणे.

असहकार चळवळ ही 4 सप्टेंबर 1920 रोजी महात्मा गांधींनी सुरू केलेली एक राजकीय मोहीम होती, ज्याचा उद्देश भारतीयांनी ब्रिटीश सरकारकडून त्यांचे सहकार्य रद्द केले होते, त्यांना स्वराज्य देण्यास प्रवृत्त करण्याच्या उद्देशाने ही चळवळ सुरू केली. 18 मार्च 1919 च्या रौलेट कायद्यानंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) ने ब्रिटीश सुधारणांना दिलेला पाठिंबा काढून घेतल्याचा परिणाम म्हणून ब्रिटिशांनी भारतीयांना दिलेले राजद्रोह खटल्यातील राजकीय कैद्यांचे अधिकार निलंबित केले , आणि " राजकीय प्रबोधन " म्हणून पाहिले गेले. भारतीयांद्वारे आणि ब्रिटिशांकडून "धमकी" म्हणून असहकार पुकारण्यात आला परिणामी ज्यामुळे १३ एप्रिल १९१९ रोजी जालियनवाला बाग हत्याकांड घडले.

ही चळवळ गांधींच्या मोठ्या प्रमाणावरील सत्याग्रहाच्या पहिल्या संघटित कृतींपैकी एक होती. गांधींच्या असहकार चळवळीच्या नियोजनामध्ये सर्व भारतीयांना ब्रिटीश उद्योग आणि शैक्षणिक संस्थांसह "ब्रिटिश सरकार आणि भारतातील अर्थव्यवस्था टिकवून ठेवणाऱ्या,"कोणत्याही कार्यातून त्यांचे श्रम काढून घेण्यास प्रवृत्त करणे समाविष्ट होते. अहिंसक मार्गाने, किंवा अहिंसाद्वारे, आंदोलक ब्रिटीश वस्तू खरेदी करण्यास, स्थानिक हस्तकलेचा अवलंब करण्यास आणि दारूच्या दुकानांना नकार देतील. खादी कताई करून, केवळ भारतीय बनावटीच्या वस्तू खरेदी करून आणि ब्रिटीश वस्तूंवर बहिष्कार टाकून "आत्मनिर्भरतेचा" प्रचार करण्याबरोबरच, गांधींच्या असहकार चळवळीने तुर्कस्तानचे नियोजित विखंडन (खिलाफत चळवळ) आणि अस्पृश्यता संपवण्याचे आवाहन केले. याचा परिणाम सार्वजनिकरित्या आयोजित बैठका आणि संप (हर्ताळे) मध्ये झाला, ज्यामुळे 6 डिसेंबर 1921 रोजी जवाहरलाल नेहरू आणि त्यांचे वडील मोतीलाल नेहरू या दोघांनाही प्रथम अटक करण्यात आली. असहकार चळवळ ही ब्रिटीश राजवटीपासून भारतीय स्वातंत्र्याच्या व्यापक चळवळीपैकी एक होती. नेहरूंनी त्यांच्या आत्मचरित्रात वर्णन केल्याप्रमाणे, चौरी चौरा घटनेनंतर 4 फेब्रुवारी 1922 रोजी "अचानक" म्हणून समाप्त झाले. त्यानंतरच्या स्वातंत्र्य चळवळी म्हणजे सविनय कायदेभंग चळवळ आणि भारत छोडो चळवळ.

असहकार चळवलीच्या दरम्यान ब्रिटिशांनी भारतीयांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार सुरू केले. परिणामी चौरी चौरा या ठिकाणी पोलिसांच्या अमानुष अत्याचारामुळे जमाव हिसंक बनला. जमावाने पोलिस चौकीच्या आत पोलिसांना बंद करून आग लावली. परिणामी चौकितील 20 पोलीस जाळून मेले. ही चळवळ अहिंसक असण्याचा हेतू असला तरी, चौरी चौरा घटनेनंतर अखेरीस गांधींनी फेब्रुवारी 1922 मध्ये आंदोलन मागे घेतले. पोलिसांनी आंदोलकांच्या जमावावर गोळीबार केल्यानंतर, अनेकांना ठार आणि जखमी केल्यानंतर, आंदोलकांनी पोलिसांचा पाठलाग करून त्यांच्या स्थानकात जाऊन ते जाळून टाकले, त्यात नेमबाज आणि इतर अनेक पोलिस आत मारले गेले.

असे असले तरी, या चळवळीने भारतीय राष्ट्रवादाचे मध्यमवर्गीय आधारावरून जनसामान्यांमध्ये संक्रमण झाल्याचे चिन्हांकित केले.

असहकार चळवळीला कारणीभूत ठरणारे घटक

असहकार चळवळ ही ब्रिटिश भारतीय सरकारच्या 18 मार्च 1919 चा रौलेट कायदा , तसेच 13 एप्रिल 1919 च्या जालियनवाला बागेसारख्या जाचक धोरणांबद्दलची प्रतिक्रिया होती. 1919 चा रौलेट कायदा, ज्याने राजद्रोहाच्या खटल्यांमधील राजकीय कैद्यांचे अधिकार निलंबित केले, भारतीयांचे "राजकीय प्रबोधन" म्हणून आणि ब्रिटिशांकडून "धमकी" म्हणून पाहिले गेले. काही वर्षांनंतर ते कधीही लागू केले गेले नाही आणि ते रद्दबातल घोषित केले गेले असले तरी, या कायद्याने गांधींना सत्याग्रह (सत्य) ची कल्पना करण्यास प्रवृत्त केले, ज्याला त्यांनी स्वातंत्र्याचा समानार्थी म्हणून पाहिले.

13 एप्रिल 1919 च्या घटनांनंतर गांधींच्या चळवळीची प्रेरणा आणखी दृढ झाली, जेव्हा सैफुद्दीन किचलू आणि डॉ. सत्यपाल यांच्या अटकेच्या निषेधार्थ अमृतसरच्या सुवर्ण मंदिराजवळ जालियनवाला बाग येथे मोठा जनसमुदाय जमला होता. वार्षिक बैसाखी उत्सवात सहभागी होण्यासाठी याठिकाणी मोठ्या प्रमाणात जनसमुदाय जमा झाला होता. ब्रिगेडियर-जनरल रेजिनाल्ड डायरच्या नेतृत्वाखाली सैनिकांनी नागरिकांवर गोळीबार केला, परिणामी हजारो आंदोलक मारले आणि जखमी झाले. या हत्याकांडामुळे निर्माण झालेल्या आक्रोशामुळे हजारो अशांतता आणि पोलिसांच्या हातून अधिक मृत्यू झाले. जालियनवाला बाग हत्याकांड ही भारतातील ब्रिटिश राजवटीची सर्वात कुप्रसिद्ध घटना बनली.

या घटनेमुळे अहिंसेचा प्रचारक असलेले गांधी घाबरले होते. त्यांनी ब्रिटीश सरकारच्या चांगुलपणावरील सर्व विश्वास गमावला आणि घोषित केले की "सैतानी" सरकारला सहकार्य करणे हे "पाप" असेल. त्याचप्रमाणे, सत्याग्रहाची कल्पना नंतर जवाहरलाल नेहरूंनी अधिकृत केली, ज्यांच्यासाठी या हत्याकांडाने "स्वातंत्र्यापेक्षा कमी काहीही मान्य नाही" या दृढ विश्वासाचे समर्थन केले. महात्मा गांधींनी त्यांची विचारधारा आणि प्रेरणा सध्या सुरू असलेल्या असहकार चळवळीतून मिळवली, विशेषत: सतगुरु रामसिंग यांनी, ज्यांना राजकीय शस्त्र म्हणून असहकार आणि ब्रिटिश व्यापार आणि सेवांवर बहिष्कार टाकणारे पहिले भारतीय म्हणून श्रेय दिले जाते.

जालियनवाला बाग हत्याकांड आणि पंजाबमधील इतर हिंसाचाराला प्रत्युत्तर म्हणून चळवळीने स्वराज्य, भारताचे स्वातंत्र्य सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला. असहकार कार्यक्रम पूर्णतः अंमलात आणल्यास एका वर्षाच्या आत स्वराज्य मिळेल असे गांधींनी वचन दिले. असहकार चळवळ सुरू करण्याचे दुसरे कारण म्हणजे गांधींनी घटनात्मक पद्धतींवरील विश्वास गमावला आणि ब्रिटिश राजवटीच्या सहकार्याकडून वसाहतवादापासून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी असहकार मोहिमेकडे वळले.

इतर कारणांमध्ये सामान्य भारतीय नागरिकांसाठी आर्थिक अडचणींचा समावेश आहे, ज्याचे श्रेय राष्ट्रवाद्यांनी वसाहतवादी राजवटीत भारताच्या आर्थिक शोषणाला दिले आहे, हाताने बनवलेल्या वस्तूंच्या जागी ब्रिटीश फॅक्टरी-

निर्मित वस्तूंमुळे भारतीय कारागिरांना सामोरे जावे लागले आणि ब्रिटीश भारतीय सैन्यात भरती केली जात आहे. पहिल्या महायुद्धात पुरेशी भरती गोळा करण्यासाठी ब्रिटिशांनी भारतीयांना युद्धानंतर घटनात्मक अधिकार व काही प्रमाणात स्वातंत्र्य देण्याचे मान्य केले. परंतु ब्रिटिशांनी भारतीय नेत्याची घोर निराशा केली. रौलेक्त कायदा, जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे ब्रिटिशांना असहकार्य करण्याचा निर्णय घेतला. असहकार चळवळीचे उद्दिष्ट वसाहतवादी आर्थिक आणि सत्ता रचनेला आव्हान देण्याचे होते आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना स्वातंत्र्य चळवळीच्या मागण्यांची दखल घेण्यास भाग पाडले जाईल.

रौलेट कायद्याच्या विरोधात देशव्यापी आंदोलनाची हाक गांधीजींची होती. "आत्मनिर्भरता" ला प्रोत्साहन देण्यासाठी, त्यांच्या असहकार चळवळीच्या नियोजनामध्ये सर्व भारतीयांना ब्रिटीश उद्योग आणि शैक्षणिक संस्थांसह "ब्रिटिश सरकार आणि भारतातील अर्थव्यवस्था टिकवून ठेवणाऱ्या" कोणत्याही कार्यातून त्यांचे श्रम काढून घेण्यास प्रवृत्त करणे समाविष्ट होते. अहिंसक मार्गाने, किंवा अहिंसाद्वारे, आंदोलक ब्रिटीश वस्तू विकत घेण्यास नकार देतील, स्थानिक हस्तकलेचा अवलंब करतील (खादी कातणे इ.), आणि पिकेट दारूची दुकाने.

सर्व कार्यालये आणि कारखाने बंद होतील

भारतीयांना राज-प्रायोजित शाळा, पोलिस सेवा, लष्करी आणि नागरी सेवांमधून माघार घेण्यास प्रोत्साहित केले जाईल आणि वकिलांना राजच्या कोर्टातून बाहेर पडण्यास सांगितले जाईल; सार्वजनिक वाहतूक आणि इंग्रजी-निर्मित वस्तू, विशेषत: कपड्यांवर बहिष्कार टाकण्यात आला; आणि भारतीयांनी सरकारने दिलेले सन्मान आणि पदव्या परत केल्या आणि शिक्षक, वकील, नागरी आणि लष्करी सेवा अशा विविध पदांचा राजीनामा दिला. गांधींच्या असहकार चळवळीनेही अस्पृश्यता संपवण्याची हाक दिली. चळवळीदरम्यान सार्वजनिकरित्या आयोजित सभा आणि संप (हर्ता) मुळे शेवटी 6 डिसेंबर 1921 रोजी जवाहरलाल नेहरू आणि त्यांचे वडील मोतीलाल नेहरू या दोघांनाही अटक करण्यात आली. प्रमुख सार्वजनिक सभा बोलावल्या होत्या. त्यांचा परिणाम सरकारी सेवांमध्ये अव्यवस्था किंवा अडथळा निर्माण झाला. ब्रिटीशांनी त्यांना खूप गांभीर्याने घेतले आणि त्यांना बर्मामधील मंडाले येथे तुरुंगात टाकले आणि व्हीओचिदंबरम पिल्लई यांना 40 वर्षांचा तुरुंगवास भोगावा लागला. बाळ गंगाधर टिळक, बिपिन चंद्र पाल, मोहम्मद अली जिना आणि ॲनी बेझंट यांसारख्या दिग्गजांनी या कल्पनेला पूर्णपणे विरोध केला. ऑल इंडिया मुस्लिम लीगनेही या कल्पनेवर टीका केली. तथापि, भारतीय राष्ट्रवादीची तरुण पिढी रोमांचित झाली आणि गांधींना पाठिंबा दिला, ज्यांच्या योजना काँग्रेस पक्षाने सप्टेंबर 1920 मध्ये स्वीकारल्या आणि त्या डिसेंबरमध्ये सुरू केल्या.

महात्मा गांधींनी समकालीन खिलाफत चळवळ

खलिफाचा दर्जा पुनर्संचयित करण्याच्या मुस्लिम मोहिमेला पाठिंबा देऊन आणि पहिल्या महायुद्धानंतर ओटोमन साम्राज्याच्या विघटनाचा निषेध करून चळवळ मजबूत केली. त्यामुळे मौलाना आझाद , मुख्तार अहमद अन्सारी, हकीम अजमल खान, मगफूर अहमद अजाझी, अब्बास तैयबजी, मौलाना मुहम्मद अली जौहर आणि मौलाना शौकत अली

यांसारख्या भारतीय-मुस्लिम नेत्यांकडून गांधींना व्यापक पाठिंबा मिळाला. प्रख्यात हिंदी लेखक, कवी, नाटककार, पत्रकार आणि राष्ट्रवादी रामवृक्ष बेनिपुरी, ज्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मोहिमेत आठ वर्षांपेक्षा जास्त काळ तुरुंगात घालवला, त्यांनी लिहिले की, 1921 चा असहकार काळ आठवतो तेव्हा माझ्या डोळयासमोर वादळाचे चित्र उभे राहते. मला जाणीव झाल्यापासून, मी असंख्य चळवळी पाहिल्या आहेत, तथापि मी असे ठामपणे सांगू शकतो की असहकार चळवळी इतका भारतीय समाजाचा पाया इतर कोणत्याही चळवळीने उंचावला नाही. अगदी नम्र झोपड्यांपासून ते उंच ठिकाणापर्यंत, खेड्यांपासून शहरांपर्यंत, सर्वत्र एक किण्वन, एक मोठा प्रतिध्वनी होता.

प्रभाव आणि निलंबन

बंडाचा परिणाम म्हणजे ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना मोठा धक्का बसला आणि लाखो भारतीय राष्ट्रवाद्यांना मोठा पाठिंबा मिळाला. देशातील एकता मजबूत झाली आणि अनेक भारतीय शाळा आणि महाविद्यालये निर्माण झाली. भारतीय वस्तूंना प्रोत्साहन देण्यात आले. 0४ फेब्रुवारी १९२२ रोजी उत्तर प्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यातील चौरी चौरा या छोट्याशा गावात नरसंहार झाला. एका पोलीस अधिकाऱ्याने दारूच्या दुकानावर आंदोलन करणाऱ्या काही स्वयंसेवकांवर हल्ला केला होता. तेथे जमलेल्या शेतकऱ्यांचा संपूर्ण जमाव पोलिस चौकीत (स्टेशन) गेला. सुमारे 22 पोलिसांसह जमावाने पोलिस चौकी पेटवून दिली.

महात्मा गांधींना वाटले की हे बंड पूर्णपणे मागे पडत आहे आणि चळवळीच्या हिंसक स्वरूपाच्या वाढीमुळे ते निराश झाले. पोलीस आणि संतप्त जमावाने एकमेकांवर पाठीमागून हल्ले करून, मधेच नागरिकांचा बळी घेऊन आंदोलनाचा ऱ्हास होऊ नये अशी त्याची इच्छा होती. गांधींनी भारतीय जनतेला सर्व प्रतिकार संपवण्याचे आवाहन केले, उपोषण केले आणि 12 फेब्रुवारी 1922 रोजी असहकार आंदोलन मागे घेतले. गांधी देखील STS (संघर्ष संघर्ष) वर दृढ विश्वास ठेवणारे होते. त्यांचा असा विश्वास होता की संघर्षाच्या कालावधीनंतर, एक विश्रांतीचा टप्पा असावा ज्याद्वारे ते शक्ती पुनर्प्राप्त करू शकतील आणि पुन्हा अधिक मजबूत आणि सामर्थ्यवान होऊ शकतील. या मुद्द्याचा उल्लेख नसला तरी गांधींच्या नेतृत्वाखालील प्रत्येक आंदोलन त्यांनी एक- दोन वर्षांनी मागे घेतलेले दिसून येते.

निष्कर्ष

चौरी चौरा घटनेनंतर असहकार आंदोलन मागे घेण्यात आले. त्यांनी एकहाती राष्ट्रीय बंड थांबवले असले तरी 12 फेब्रुवारी 1922 रोजी महात्मा गांधींना अटक करण्यात आली. 18 मार्च 1922 रोजी त्यांना देशद्रोहाचे साहित्य प्रकाशित केल्याबद्दल सहा वर्षांचा तुरुंगवास भोगावा लागला. त्यामुळे आंदोलन दडपले गेले आणि त्यानंतर इतर नेत्यांच्या अटकेची कारवाई झाली. काँग्रेसचे बहुतांश नेते गांधींच्या पाठीशी ठाम राहिले असले तरी अली बंधूंसह (शौकत अली आणि मोहम्मद अली जौहर) दृढनिश्चयी नेते तुटले. मोतीलाल नेहरू आणि चित्तरंजन दास यांनी गांधींचे नेतृत्व नाकारून स्वराज पक्षाची स्थापना केली. हिंसाचाराच्या एकाकी घटनांमुळे असहकार आंदोलन थांबवायला नको होते, असे अनेक राष्ट्रवाद्यांना वाटले होते आणि गांधींवरील विश्वास टिकवून ठेवणारे बहुतांश राष्ट्रवादी निराश झाले होते. नंतरचे काळात

1930 ते 1934 दरम्यान, लाखो लोकांनी मिठाच्या सत्याग्रहात पुन्हा उठाव केला तेव्हा अहिंसेसाठी गांधींच्या वचनबद्धतेची पूर्तता झाली ज्याने अहिंसेच्या अविचल पालनासाठी भारताचे ध्येय जगभर प्रसिद्ध केले. सत्याग्रह यशस्वी झाला. भारतीयांच्या मागण्या पूर्ण झाल्या आणि काँग्रेसला भारतीय लोकप्रतिनिधी म्हणून मान्यता मिळाली. भारत सरकार कायदा 1935 ने देखील भारताला लोकशाही स्वराज्याची पहिली चव दिली.

संदर्भ

१. "संस्कृती आणि वारसा - स्वातंत्र्य लढा - असहकार चळवळ - भारत जाणून घ्या: भारताचे राष्ट्रीय पोर्टल". knowindia.gov.in.

२. "असहकार आंदोलन." एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका

३. राइट, एडमंड, एड. 2006." असहकार (ब्रिटिश भारतात)." जागतिक इतिहासाचा शब्दकोश (दुसरी आवृत्ती). ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. ISBN 9780192807007.

४. थरूर, नेहरू: द इन्व्हेन्शन ऑफ इंडिया (2003) p.26-36

५. वॅगनर, किम. अमृतसर 1919 (2019) p.59

६. वॅगनर, किम. अमृतसर 1919 (2019) p.243

७. घोष, दुर्बा (जुलै 2017). "1919 च्या सुधारणा: मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड, रौलेट कायदा, जेल कमिशन आणि रॉयल ऍम्नेस्टी". जेंटलमनली दहशतवादी. pp. 27-59.

८. "भारतातील राष्ट्रवाद" (पीडीएफ). भारत आणि समकालीन जग - II इयत्ता दहावीसाठी इतिहासातील पाठ्यपुस्तक. NCERT. 2007. पी. 38. ISBN 978-81-7450-707-5.

९. History of Modern India - Bipin Chandra